

UDK 726.54:7.025.4(497.16Herceg Novi)

Radovi na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice u Manastiru Savini

Slobodan RADOVANOVIĆ, Tanja BOJOVIĆ

БКА

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

**A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART**

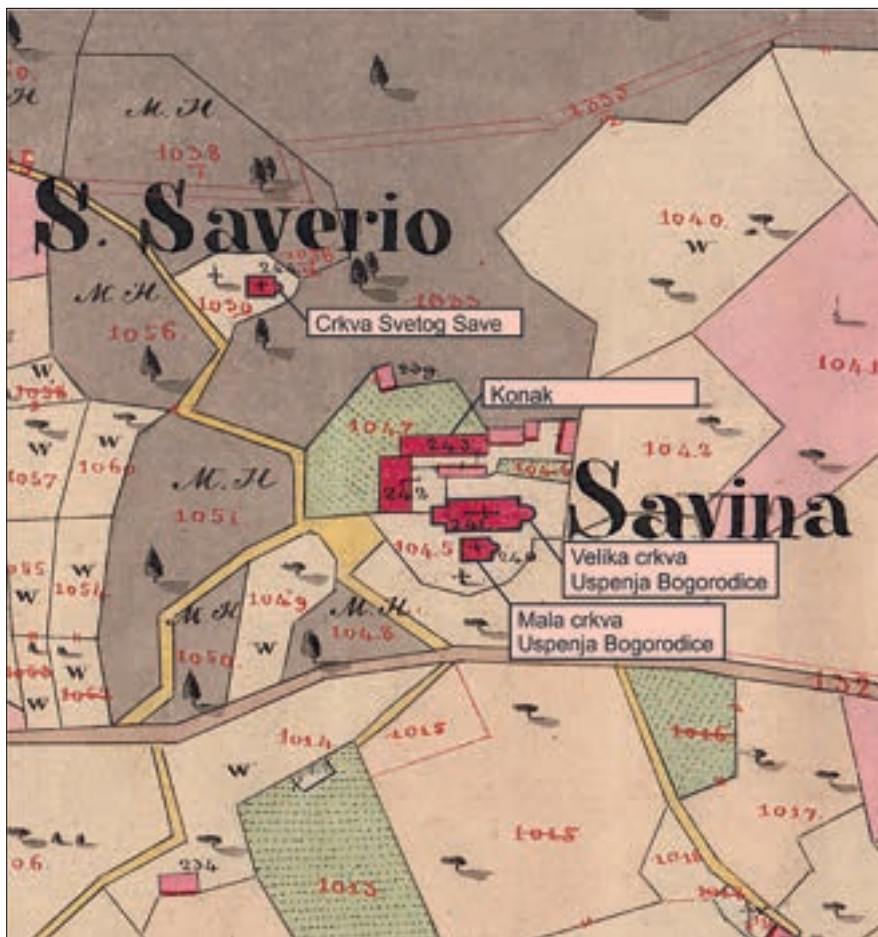
Radovi na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice u Manastiru Savini

Slobodan RADOVANOVIĆ, Tanja BOJOVIĆ

Manastir Savina predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika kulture u Crnoj Gori.¹ Nalazi se nedaleko od Herceg Novog na pošumljenom uzvišenju u blizini jadranske obale. Manastirski kompleks obuhvata tri crkve iz različitih perioda, konak u okviru koga su manastirska riznica i biblioteka, groblje i plato sa ogradnim zidom. Gradnja Crkve Svetoga Save vezuje se po predanju za XI vek, u XV veku je izgrađena Mala crkve Bogorodičinog Uspenja. Velika crkva Bogorodičinog Uspenja izgrađena je u 18. veku, tačnije od 1777. do 1797.

Velika crkva Bogorodičinog Uspenja na osnovu arhitektonskih karakteristika pripada baroknom stilu, kombinujući klasične barokne elemente sa uplivima romano-gotskog i vizantijsko-raškog stila. Osnova crkve je jednobrodna sa apsidom i kupolom nad kvadratnim ka unutra zakošenim tamburom i na zapadu sa trospratnim zvonikom. Fasade objekta zidane su fino klesanim kamenim blokovima, jednakih veličina slaganih u pravilnim redovima. Malterisanu unutrašnjost crkve krase: bogata kamena plastika, kameni mobilijar, ostaci slikane

¹ Manastir Savina, spomenik sakralne arhitekture; Kategorija I (prva); Rješenje o proglašenju spomenika 01 – 18/1 od 05. 1. 1962. godine.

Sl. 1 | Kompleks Manastira Savina, mapa iz katastra 1848–1880. god.

dekoracije, duborezni pozlaćeni ikonostas, oslikana drvena gelerija hora, tron sa ikonom Presvete Bogorodice Savinske.

U drugoj polovini 2024. godine započeti su radovi na uređenju unutrašnjosti Velike crkve Manastira Savina.² Ovi radovi su usledili

² Naručilac: MITROPOLIJA CRNOGORSKO-PRIMORSKA, MANASTIR SAVINA, HERCEG NOVI – Izvođač: Privredno društvo za izgradnju, obnavljanje i rekonstrukciju građevinskih objekata KOTO d.o.o. Beograd, dio stranog društva Koto-Podgorica. Projektant: Đokić Group d.o.o. Bar, odgovorni inženjer Srđan Marlović, dipl. inž. arh. konz.; Stručni nadzor: Studio Prostor d.o.o. Podgorica, odgovorni inženjer prof. dr Goran Radović, dipl. inž. arh.; stručna konzervatorsko-restauratorska ekipa izvođača radova: odgovorni inženjer Slobodan Radovanović, dipl. inž. arh. konz.; Đorđe Milosavljević, dipl. arheol. konz., rukovodilac radova; Tan-

Sl. 2 | Velika i Mala crkva Bogorodičinog Uspenja

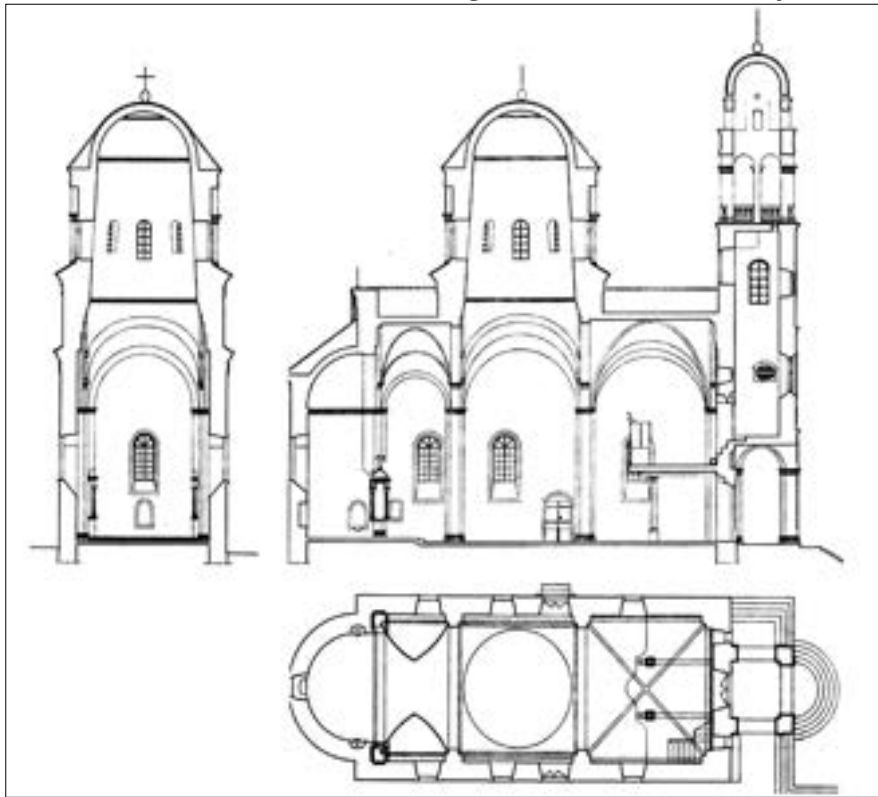
nakon izvedenih radova na zameni krovnog pokrivača pre kojih je vla-
ga prodirala u unutrašnjost crkve a što je uzrokovalo oštećenja u unu-
trašnjosti kupole, na zidovima tambura i pandantifima, ponegde i u
podnožju svodova. Na pojedinim mestima, pored bojenog sloja uočav-
alo se odvajanje maltera kao i isoljavanje.

Nakon iznošenja pokretnog crkvenog mobilijara, zaštite iko-
nostasa, horske galerije i poda crkve pristupilo se montaži prostorne
skele koja je obuhvatila unutrašnjost crkve u celini. Skela je omoguća-
vala da se može pristupiti svim zidnim površinama, kupoli, tamburu
i svodovima. Radovi su podrazumevali istraživanja koja bi pokazala
prvobitnu obradu unutrašnjosti crkve i promene koje su sledile, a o
čemu nije bilo zabeleženih podataka. Činjenica da su ukrasni skulp-
turalno obrađeni elementi u apsidi crkve, kolonete ispod pandantifa,

ja Bojović, mast. slikar-rest., rukovodilac restauratorskih radova; Vladimir Pet-
rović, mast. konz. rest.; Milica Opalić, mast. konz. rest.: Velibor Kovačević, dipl.
rest.; Dušan Đerić, dipl. vajar; Ivan Jovanović, dipl. rest., Pavle Jankov, dipl. građ.
inž.

kao i reljefne rozete ispod poprečnih lukova i na krstastim svodovima, u poznijim fazama prekrivene krečnim premazima ukazivala je na poznije nerazumevanje prvobitne koncepcije enterijera barokne crkve čiji smisao je trebalo utvrditi u analizama arhitekture barokne unutrašnjosti. Naime, izgled zidova barokne crkve je odražavao neusklađenost u odnosu na reprezentativnost arhitekture kao i obradu ikonostasa i horske galerije.

Zatečeni izgled unutrašnjosti crkve je upoređen sa izgledom kakav je zabeležen na fotografijama crkve u knjizi o Savini prof. D. Medakovića iz 1978. godine³ a što predstavlja najraniji podatak. Na crtežima i fotografijama se može zapaziti obrada zidova i svodova u malteru kao i obojena kalota kupole sa naslikanim zvezdama (nebo). Profilirani venci u kamenu, rebra krstastog svoda u istočnom i zapadnom

Sl. 3 | Velika crkva, osnova, podužni i poprečni presek (iz knjige prof. Dejana Medakovića)

3 Dejan Medaković, *MANASTIR SAVINA, Velika crkva Riznica*, Rukopisi, Beograd 1978.

traveju kao i zrakasta rebra u kaloti apside bili su svetlije boje u odnosu na ravne površine zidova i pilastara. Takođe, zapaža se da su okviri prozorskih otvora i vrata naglašeni istaknutim trakama izvedenim u malteru. Ove trake imaju širinu 12,5 cm a izlaze iz ravni zidova oko 1,5 cm. Na fotografijama se zapaža i obrada mramorizacijom kružnih stubova koji nose horsku galeriju za razliku od zatečene obrade bojenjem uljanom bojom. Ovi prikazi kao i tekst prof. Medakovića u pomenutoj knjizi predstavljali su važnu vodilju u analizi izvornog izgleda i obrade unutrašnjosti crkve kao i utvrđivanja poznijih promena.

U knjizi prof. Medakovića data je stilsko-hronološka analiza arhitekture crkve i tumačenje romaničkih i gotičkih stilskih odlika u vreme baroka kada je protomajstor Nikola Foretić, Korčulanin, izveo radove na izgradnji ove monumentalne građevine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi

Naos

Konzervatorski radovi započeti su sondažnim ispitivanjem maltera i bojenih slojeva. Sonde su rađene u zoni svodova, pandatifa sa prislonjenim stubovima, u zoni tambura, kupole sa kupolnom kalotom, u oltarskom prostoru, na lukovima i u prozorskim otvorima. Na različitim pozicijama otvoreno je trideset sedam sonde koje su ukazale na prisutnost do pet bojenih premaza i od dva do četiri zatečena malter-na sloja. Rezultati izvedenih istraživanja i analize obrade unutrašnjosti pokazali su sličnosti sa romaničkom i gotičkom gradnjom u crkvenoj arhitekturi Kotora i to kako u koncepciji prostora jednobrodne crkve sa kupolom u srednjem traveju tako i u primenjenim graditeljskim tehnikama. Zidovi crkve i pilastri građeni su u kamenu, a svodovi zapadnog i istočnog traveja su od sige. Tambur je građen kamenom, a kalota kupole je izvedena u opeci. Zakošenje unutrašnjosti tambura koje polazi od venca u njegovom podnožju do venca u podnožju kalote kupole izvedeno je u malteru sa dodatkom lomljene opeke i lomljenog krovnog pokrivača. Rebra krstastog svoda u zapadnom traveju isklesana su od sige i to na način da su u jednom bloku naizmenično isklesani i svod i blok rebra što pokazuje izvrsno poznavanje gradnje svodova. Uklanjanjem nestabilnih slojeva maltera moglo se uočiti da su sve nepravilnosti u

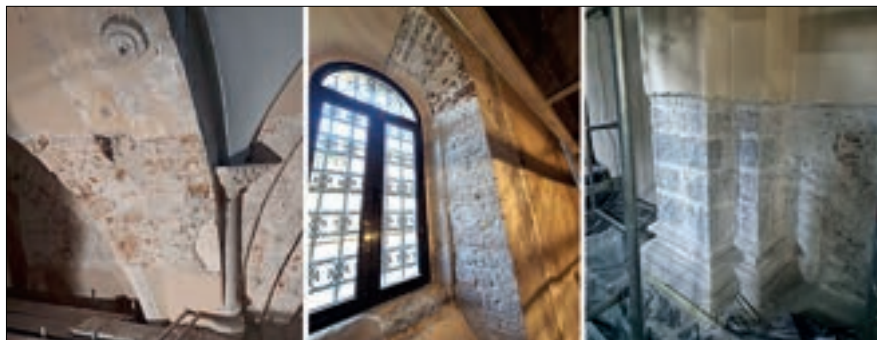
izvođenju lukova ispravljane nanošenjem maltera debljine i do 12 cm. U istočnom traveju koji je znatno uži od svoda u zapadnom traveju i rebra krstastog svoda su uža, pa su ona manjeg preseka i stoga aplicirana u malteru, a ne ugrađena u svod kao što je to slučaj u zapadnom traveju.

Dvostruki prislonjeni lukovi na bočnim stranama u srednjem traveju, karakteristični za gradnju oslonaca kupolnog prostora u romaničkim crkvama, primenjeni su i u velikoj savinskoj crkvi. U uglovima potkupolnog prostora, u visini od gornje površine profilisanog venca poprečnih lukova do podnožja pandantifa, postavljene su polukolone sa profilisanim bazama i kapitelima čije površine su ukrašene floralnim motivom.

Polukružna kalota kupole oslonjena je na profilisani venac u njenom podnožju a u tjemenu se nalazi još jedan profilisani venac izveden u malteru. Oni svojim položajem u odnosu na površinu svoda i profilisanim izgledom vizuelno ukrašavaju i uramljuju prostor tambura. Profilisani venci, baze pilastara i ugaone kolonete izvedeni su od korčulanskog kamena. Od istog kamena izvedeni su proskomidija i đakonikon, časna trpeza i recipijenti posuda u ovalnim nišama u apsidi. Zapaženo je da su reljefni ukrasi u enterijeru crkve veoma slični sa ukrasima na gredama nadvratnika bočnih portala i reljefnim ukrasima na fasadi zvonika.

U Institutu za ispitivanje materijala⁴ izvršena je fizičko-hemijska analiza maltera i bojenih premaza čiji rezultati su dopunili zaključke do kojih se došlo optičkim analizama. Izvedena istraživanja su, osim definisanja načina i tehnike zidanja objekta, dovela i do otkrivanja novih podataka vezanih za slikane dekoracije. Sve ravne zidne površine su omalterisane i premazane krečnom bojom, hladnobelog tona. Svi uzorci maltera sastoje se od agregata i veziva. Odnos veziva i agregata je približno 50%: 50%. Korišćena je ista vrsta agregata prirodnog porekla silikatnog sastava ujednačene granulacije zrna od 1 mm do 2 mm. Oblik zrna zaobljen do poluuglastog, boje bele, sive, tamnosive, crne i veoma retko žućkaste boje. Vezivo je krečno, homogeno bele boje i vrlo dobro prijanja uz zrna agregata. Uzorak koji je uzet u apsidi „gornje mesto“ predstavlja savremeni malter spravljen sa sivim

4 Institut za ispitivanje materijala IMS, a.d. Beograd, Izveštaj broj 41/13104 od 19. 11. 2024. god., Laboratorija za kamen i agregat, rukovodilac Ivana Delić, dipl. inž. geol.

Sl. 4 a, b, c | Sonda na severnoj strani sa podnožjem poprečnog luka, delom svoda u zapadnom traveju, kolonetom i lukovima u srednjem traveju; prozor na južnom zidu; podnožje pilastra na južnoj strani – u toku istraživanja

Sl. 5 | Pilastar, sondažno ispitivanje bojenih slojeva

cementom i obojen sa više slojeva sive boje.

Zidne površine. Zidovi i dekorativna plastika u unutrašnjosti hrama bili su prekriveni slojevima maltera i krečnim premazima. Sondažnim ispitivanjem

dobijeni su važni podaci koji se odnose na način i tehniku zidanja i vrste kamena koji je korišćen kako za zidanje tako i za izradu ornamentalne plastike. Za izradu venaca u tamburu, oltaru, koloneta sa bazama i kapitelima, rozeta, stopa i kapitela pilastra korišćen je korčulanski kamen. Stablo pilastara u naosu, priprati i oltaru zidani su od modrosivog kamena. U apsidi je najviše primenjenih elemenata urađenih od korčulanskog kamena. Tu su smešteni bogato reljefno dekorisani proskomidija, đakonikon i časna trpeza. Centralna oltarska niša izrađena je u potpunosti od svetlijih kamenih blokova. Bočne niše u oltaru zidane su od modrosivog kamena sa lukovima i škropionicama od svetlijeg kamena. Svi navedeni dekorativni elementi, zajedno sa plastikom koja je na fasadama, čine jednu celinu. Na otkrivenim ravnim zidnim površinama nije postojao vidljiv sklad u zidanju kao na pilastrima gde se uočio red

Sl. 5 | Svod u zapadnom traveju, nakon radova

i ritam slaganja kamenih blokova. Osim pilastara, niše na unutrašnjem zidu apside su takođe ukazale na izvesnu logiku u zidanju, a samim tim i na harmoničan izgled u prostoru, zbog čega je odlučeno da se pomenuti segmenti potpuno otkriju, konzervatorski obrade i prezentuju.

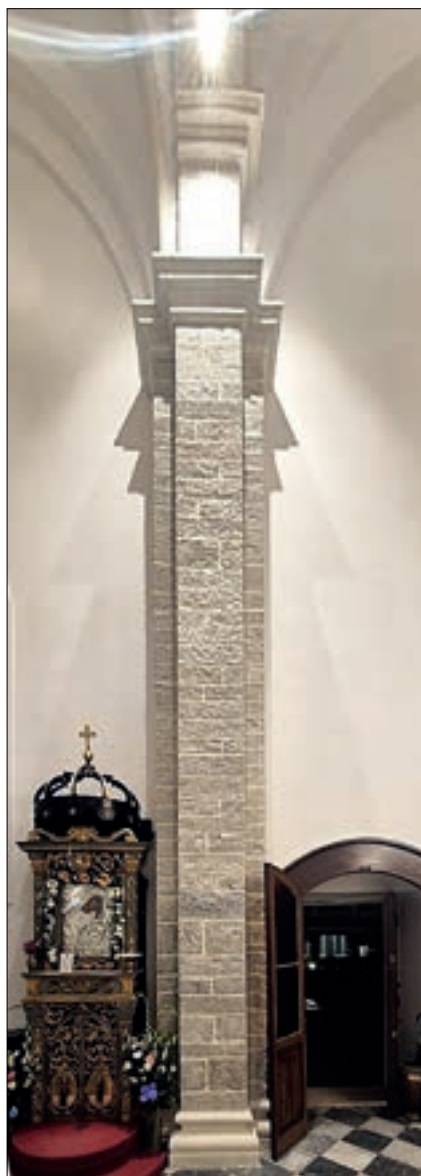

Sl. 7 | Pilastar sa profilisanim vencima nakon radova

Pilastri. Poseban arhitektonski detalj u dispoziciji celine čine četiri bočno pozicionirana pilastra u naosu i po dva koja se nalaze u prostoru priprate i apside. Pilastri su raščlanjene osnove poput rizalita sa prednjim delom istaknutim u prostor sa dva kapitela u vidu profilisanih venaca koji prate oblik stabla pilastra. Prostor između dva kapitela povezuje jedan kraći i plići uprošćeni deo stabla pilastra. Stope pilastara su profilisane i kao i kapiteli izrađene su od korčulanskog kamena. Pilastri u priprati nalaze se u uglovima priprate. Ova dva pilastra preseca horska galerija. Pilastre u oltaru prekida ju proskomidija sa leve strane i đakonikon sa desne strane, i oni se u gornjem delu završavaju stilizovanim dnom u obliku suze. Donji delovi pilastara su kraći, nalaze se pod kamenom pločom proskomidije i đakonikona i naležu na stope izrađene od korčulanskog kamena. Pilastri su zidani od fino klesanih modrosivih kamenih blokova pravilnih kvadratnih dimenzija slaganih u pravilnom slogu, koji prati njihove stepenaste osnove od kamene profilisane stope do kapitela i iznad njega do visine gde počinju ojačavajući lukovi i svod. Spojnice su izvedene u malteru svetlijeg tona.

Sondažnim ispitivanjem i detaljnim posmatranjem sva četiri pilastra naosa utvrđeno je

Sl. 8 | Pilastar na severnom zidu, nakon radova

da su sa najvećom pažnjom, izuzetno pravilno zidani i da je iz toga proizašla odluka da se oni i prezentuju kao zidani, a ne omalterisani.

Stubovi horske galerije. U priprati Velike crkve nalazi se horska galerija koja je dekorisana slikarskom tehnikom mramorizacije. Galeriju nose dva stuba koji su u potpunosti bili obojeni tamnosmeđim masnim premazom. Tokom izvođenja istraživačke faze čišćenja ustanovljeno je da su stubovi izrađeni od drveta i da su zbog toga što nose veliki teret horske galerije prekriveni brojnim pukotinama različitih dimenzija. Pukotine su se prostirale vertikalno duž osovine stuba, a oko njih se boja najviše podljuspavala i krunila. Sondažnim ispitivanjem otkrivena su dva bojena sloja slikane mramorizacije.

Sl. 9 | Stubovi horske galerije, pogled na unutrašnjost crkve nakon radova

Sl. 10 a, b | Baza i kapitel stuba horske galerije

Otkrivena je prvo slikana dekoracija izvedena tehnikom mramorizacije u sivoplavičastom koloritu pastelnih tonova. Daljim ispitivanjem naišlo se na složenije izvedenu mramorizaciju u sivkasto zelenkastom tonalitету. Stubovi su celom dužinom oslikani i stoje na kamenom četvrtastom postamentu svetlije sivog tona. U neznatnim ostacima nađeni su tragovi pozlate na donjem prstenu kapitela. Pukotine u drvenom nosiocu su konsolidovane, a potom popunjene odgovarajućim drvenim insertima. Sva plića oštećenja su plombirana i pripremljena za retuš. Pozlaćeni su prstenovi na kapitelima na kojima su pronađeni tragovi pozlate. Posebna pažnja bila je usmerena kako na povezivanje slabo čitljivih sačuvanih fragmenata tako i na tonsku usklađenost sa originalnim ostacima. Mramorizacija je prekrivena slojem zaštitnog laka. Pretpostavlja se da su na isti način ukrašeni i drveni ramovi koji uokviruju slike na samoj horskoj galeriji.

Oltarski prostor crkve

Đakonikon i proskomidija. Prostorne strukture oslonjene su na četiri stuba, od kojih su tri stuba vezana i jedan slobodan. Ovi arhitektonski elementi imaju važnu sakralnu i praktičnu ulogu u bogoslužbenoj praksi. Njihov značaj u prostoru naglašen je reljefima sličnim sa reljefima na časnoj trpezi. U potpunosti su izrađeni od korčulanskog kamena, identične su forme, ukrašeni plitkim floralnim

Sl. 11 | Bočna strana đakonikona, nakon radova

Sl. 12 | Proskomidija, detalj nakon radova

reljefima, zasvođeni poput ciborijuma, odnosno baldahina sa tri stuba vezana za arhitektonski okvir i četvrtim slobodnim. Proskomidija i đakonikon, takođe, poseduju uobičajenu ravnu površinu na kojoj se obavljaju pojedini procesi za vreme liturgije. Osnova stubova je osmougaona, kapiteli su izvedeni u dva nivoa, od kojih prvi čine svedeni akantusovi listovi, a drugi jednostavnije volute. Prostor iznad lukova koji obrazuje baldahin ispunjen je floralnim

plitkim reljefom, iznad kojeg se forma zatvara profilisanim vencem i završava se sa krovom od bakra. Kamen je pažljivo očišćen mehaničkim putem, potom su popunjena sva strukturalna oštećenja. Spojnice su popunjene na pojedinim mestima gde su bile delimično ili u potpunosti oštećene.

Niše. Dve bočne i centralna nalaze se u prostoru apside crkve. Bočne niše su građene kombinovanjem modrosivog kamena i venčaca. Obe niše imaju po jednu nisko postavljenu škropionicu od kamena. Nešto je širi episkopski presto na istočnom zidu oltarske apside ispod prozorskog otvora, koji je zidan upotrebom pravilnih blokova venčaca. Površina luka koji uokviruje nišu izvedena je u dekorativnom malteru. U unutrašnjost centralne niše postavljen je jednostavan drveni tron.

Sve tri niše bile su u potpunosti prekrivene slojem maltera. Malter je pažljivo uklonjen mehaničkim putem uz upotrebu vidijumskih dleta, četki i skalpela. Zatečene intervencije izvedene u betonu su uklonjene i izvedene su dopune od materijala

Sl. 13 |
Oltar, bočna niša
nakon radova

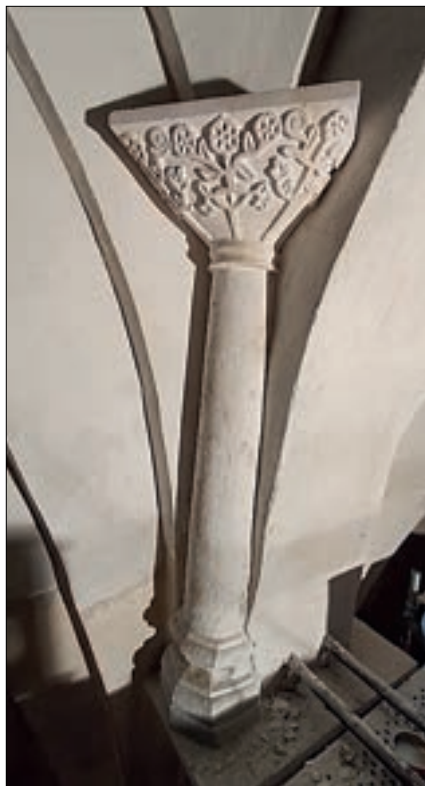
odgovarajućeg tona i granulacije. Zidne površine u oltarskoj apsidi zidane su blokovima različitih sivih tonaliteta, od čvrstog kamena, solidno obrađenog sa pravilnim dobro očuvanim spojnica.

Tambur i kupola

Kolonete. Ispod pendentifa, nad pilastrima naosa nalaze se četiri kolonete vezane za arhitektonski okvir. Čine ih oble osovine konusnih kapitela i šestougaoih stopa izrađenih u korčulanskom kamenu. Kapiteli su ukrašeni svedenim floralnim reljefom. Sitnija oštećenja prekrivala su površinu stubova. Ona su popunjena malterom čiji je agregat finije granulacije jer su u ispuni nakon obrade morali biti usklađeni sa finom obradom originalne površine kamena. Stope su na pojedinim mestima imale veća strukturalna oštećenja koja su ankerisana i nadograđena malterom krupnije granulacije.

Sl. 14 | Pogled sa zapada na podnožje tambura sa kolonetama u uglovima, nakon radova

Sl. 16 | Kapitel kolonete, nakon radova

Sl. 15 | Koloneta nakon radova

Kameni venci i rozete. Kružni kameni venci od korčulanskog kamena nalaze se na vrhu i dnu tambura. Duž ruba polukalote oltarske apside nalazi se još jedan kameni venac. Ovi venci imaju ulogu da u prostoru naglase prelaz iz jedne u drugu prostornu formu. Sačinjeni su od lučno zakrivljenih klesanih blokova, plitko ispikovane teksture, koji formiraju prsten, odnosno u oltaru polukrug. U centru kružnog prostora unutar prstena izvedenog u malteru nalazi se rozeta od kamena kroz koju prolazi metalni nosilac polijejeja. Oštećeni delovi rozete i venca su restaurirani. Venci su bili prekriveni slojevima krečnih premaza koji su bili čvrsto vezani za teksturu kamena, što je dodatno otežavalo uklanjanje naslaga. Očišćeni venci su plombirani i obnovljena im je forma na mestima gde su nedostajali delovi. Na pojedinim mestima gde je malter u spojnica nedostajao popunjen je materijalom u skladu sa postojećim. Duž istočnog i zapadnog luka prostiru se rozete sa reljefom cveta koji su se koristili kao nosači kandila. Reljef

Sl. 17 | Kapitel kolonete, nakon radova

Sl. 18 | Slikani ornament ispod potkupnog venca, nakon radova

je oblikovan u dva nivoa latica raščlanjenih uskim trakastim listovima. Osim na lukovima, ovakvi medaljoni su postavljeni unutar segmenata krstastog svoda soleje i priprate. Rozete su izvedene u korčulanskom kamenu i prekrivalo ih je nekoliko slojeva krečnih premaza koji su mehanički uklonjeni. Sitnija oštećenja su popunjena malterom finije granulacije. Raspored i broj rozeta ukazuje da su bile u funkciji kačenja i raspoređivanja velikog broja kandila u crkvi.

Slikana dekoracija. Sondažna ispitivanja bojenih premaza izvedena su na različitim pozicijama zidova i pilastera i pokazala su da je tokom vremena crkva bila krečena u više navrata, različitim svetlim tonovima. Sondiranje se izvodilo mehaničkim raslojavanjem i gradacijskim uklanjanjem naknadnih premaza do potencijalne pojave originalnih slojeva sa slikanim sadržajem. Prilikom otkrivanja bojenih slojeva posebna pažnja je posvećena utvrđivanju stanja,

prepoznavanju i očuvanju destabilizovanih segmenata kako bi pronađeni ostaci slikane dekoracije bili što celovitiji za naredne faze analize, tumačenja, obrade i prezentacije.

Otkrivena je slikana dekoracija izvedena u nekoj od „al sec-co” tehnika samo na prostoru tambura i kupole. U kaloti kupole, ispod višeslojnih krečnih premaza otkriven je tamnije plavi bojeni sloj sa jednostavno apliciranim zvezdama, koji je pod dugogodišnjim uticajem vlage bio u oštećenom stanju. Bojeni slojevi su umnogome izgubili vezivnu moć što je dovelo do pojave pulverizacije i podljudspavanja. Postojanost slikanih premaza je ispitana suvim i vlažnim metodama (alkohol, aceton, terpentini, vulpeks, višab, vajt spirit). Navedene slike celine bile su zahvaćene i manjim oštećenjima poput kratera, rupa i pukotina, što je zahtevalo sprovođenje zahtevnih konzervatorskih intervencija. Nakon izvedenih sondažnih ispitivanja, pristupilo se fazi čišćenja i konzervaciji otkrivenih fragmenata čime se omogućilo njihovo detaljno proučavanje, povezivanje i minimalizovao gubitak dela tokom njihove obrade.

Približno na polovini visine tambura postoji osam prozorskih otvora. U ovom prostoru otkrivene su brojne ranije intervencije. Na obodu prozora pronađeni su fragmenti jednostavnijeg oslikanog ornamenta koji su pratili lučno zasvođenu i izduženu formu prozora. Pronađen je i ornament širine 30 cm koji se prstenasto prostirao duž oboda tambura neposredno ispod gornjeg kamenog venca. Slikani ornamenti oko prozorskih otvora i pod gornjim kamenim vencem tambura izrađeni su monohromatski, dubokom, izražajnom ultramarin plavom bojom, na bledosivoj pozadini. Ornamente oko prozora sačinjavaju linije bordure različitih debljina koje prekidaju dekorativni elementi u obliku krsta. Ornament pod gornjim vencem tambura sačinjavaju, skladno raspoređeni, geometrijsko-floralni oblici oivičeni širokim linijama formirajući vizuelni uvod u plavičasto oslikanu kupolu. Sondažna ispitivanja nisu otkrila prisutnost dekorativnih slikanih elemenata u nižim zonama tambura što je možda rezultat prisutnih brojnih cementnih površina, uklanjanja ranijih bojenih slojeva i nanošenja novih krečnih premaza.

U kaloti kupole sondažno se ispitivalo koliko je bilo slojeva boje. Ispod dva sloja svetlije okrećenih premaza otkriven je tamnije plavi bojeni sloj na kome su u zadatim razmacima raspoređene šestokrake

pozlaćene zvezde, različitih veličina od 7 cm do 18 cm. Prisutnost zvezda je bila očekivana jer su se one naslućivale i nazirale, a ispitivanjem se otkrivala njihova originalna boja i mogući tragovi pozlate.

Slikani elementi su podeljeni u dve celine gde veći deo zauzima prostor kalote od gornjeg kamenog venca tambura do manjeg venca bližeg temenu kalote, a manji deo, sa nešto sitnije izvedenim zvezdama, zauzima prostor vrha kalote. Na tom prostoru pronađeni su preslici iz prethodnih restauratorskih intervencija na kojima su bile vidljive monohromno izvedene petokrake zvezde u tamnosivom tonalitetu.

Sl. 19 a,b | Sondažna ispitivanja kupole i tambura

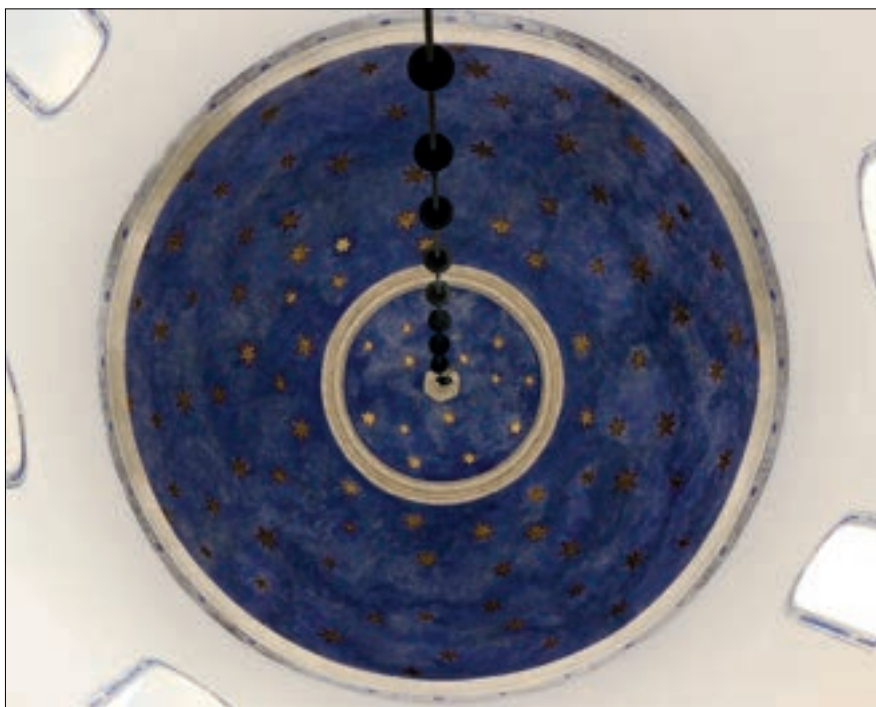

Sl. 20 a,b | Sondažna ispitivanja bojenog sloja u kupoli

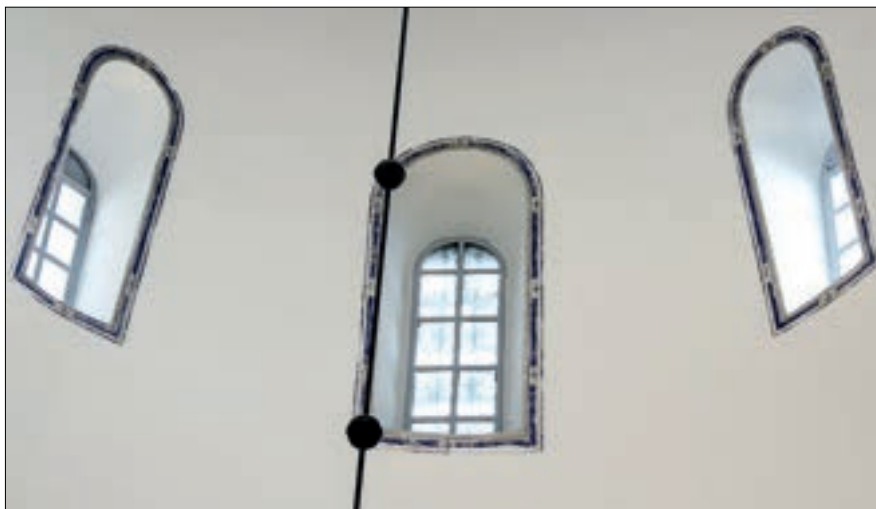

Sl. 21 | Sondažna ispitivanja slikane dekoracije u tamburu ispod venca

Sl. 22 | Pogled na kupolu nakon radova

Nakon uklanjanja svih naknadnih bojenih slojeva i otkrivanja najstarijeg slikanog sloja pristupilo se fiksiranju svih nestabilnih površina i injektiranju prisutnih potklobučenja. Sva oštećenja su restaurirana odabranim konzervatorskim malterima uz vođenje računa da se prilikom nanošenja maltera ne pređe ivica oštećenja. Plombirane i pripremljene površine su retuširane, postepenim građenjem tona do postizanja vizuelnog sklada sa okolnim tonovima. Nedostajuće zvezde su pozicionirane na osnovu položaja postojećih i potom su pozlaćene postavljanjem zlatnih listića preko kojih je stavljen zaštitni sloj.

Sl. 23 | Pogled na deo tambura, nakon radova

Zvonik

Ulazni deo hrama formira zasvođen prostor pod zvonikom sa dva stuba na pročelju i dva pilastra neposredno uz portal. Pilastre i stubove u gornjoj zoni povezuju profilisani kameni lukovi, na čijim je krajevima postavljena po jedna kamena rozeta. Nad lukovima se do prvog venca zvonika prostire ravna kamena zidna površina. Portal je naglašen profilisanim okvirom i krasi ga bogat kameni friz sa floralnim motivima i dve rozete u dnu okvira. Nad portalom postoji i kameni luk koji obrazuje prostor lunete. Svi dekorativni arhitektonski elementi kao i cela spoljašnost hrama izrađeni su od

Sl. 24 | Proces čišćenja kompresama, kameni venac zvonika

Sl. 25 | Zvonik, prizemlje, glavni ulaz u crkvu, nakon radova

korčulanskog kamena. Zvonik od zemljotresa 1979. godine nije bio predmet konzervatorskih radova. Tamnija boja zvonika od crkve otuda

Sl. 26 a, b | Reljefni kameni ukrasi na ulazu u crkvu

je što se kod zvonika zadržala patina, pogotovo na elementima kao što su ktitorski natpis, rozeta, venci, sunčani sat. Kamene površine zvonika su se međusobno razlikovale po boji, što je zavisilo kako od strane sveta tako i od količine vlage koja se tu zadržavala. Nakon urađenih proba čišćenja sve kamene površine su oprane vodom, uz kontrolisano korišćenje mašine za pranje pod pritiskom. Potom se pristupilo hemijskom i mehaničkom dočišćavanju svih kamenih površina vodenim rastvorom vodonik-peroksida 10% i benzalkonijum-hlorida 5%, uz korišćenje skalpela, vidijumskih dleta i četki različitih vrsta i finoće. Sva oštećenja i spojnice koje su nedostajale pažljivo su sanirane malterom koji je po svom sastavu, načinu obrade i tonu odgovarao originalnom malteru i kamenu. Na zvoniku izvedena je restauracija svih dekorativnih i arhitektonskih elemenata od kamena do visine prvog venca, obuhvatajući i deo istočne fasade crkve do iste visine. Kamen je na pojedinim mestima bio prekriven kalcifikovanim naslagama, zatamnjen i zaprljan raznim nečistoćama. U zonama bližim tlu, kao i u spojevima i šupljinama kamenih blokova bila je vidna prisutnost mikroorganizama. Na fino tesanim, svetlookerastim kamenim blokovima primetna su bila brojna manja oštećenja poput rupa, pukotina i nedostajućih delova.

Predstava Uspenja. Polukružni prostor unutar lunete, oivičen kamenim profilisanim lukom, bio je obojen belim krečnim premazom. Otvaranjem sondi utvrđeno je postojanje četiri sloja krečnog premaza preko slikanog sloja. Postepenim uklanjanjem premaza otkrivena je oslikana kompozicija, na kojoj raspored figura ukazuje da je u pitanju ikonografska scena Uspenja Bogorodice izvedena u „al secco” tehnici. Figura na odru predstavlja Bogorodicu koja je

Sl. 27 | Predstava Uspenja u luneti ulaznog portala crkve

odevena u zeleni hiton i crveni himation, dok je odar svetložute boje. Oko nje su raspoređene figure apostola i dva, najverovatnije, ženska lika. Na vrhu scene u jarkoplavoj pozadini prikazan je oblak u kojem je prikazan Hrist kako uznosi u naručju personifikovanu, Bogorodičinu dušu u vidu novorođenčeta. Crtež i položaj figura je jasno vidljiv, bojeni sloj likova je skoro potpuno nestao, a boja odeće se u tragovima nazire. Kompozicija je, najverovatnije, dugo bila izložena nepovoljnim faktorima iz neposrednog okruženja o čemu govori stanje bojenog sloja. Vлага zbog blizine mora i šume, većeg broj sunčanih sati, izloženosti vetru, odnosno abraziji, solima, narušava integritet i postojanost bojenog sloja oslabljujući vezivo i pojedinim pigmentima menjajući svojstva. Najpostojaniji i najočuvaniji delovi scene su Bogorodičina figura na odru i plava pozadina. Malter na kojem je izvedena kompozicija na pojedinim mestima ima strukturna oštećenja u kojima se nalaze vlaknaste popunjene pukotine što može ukazati na pređašnje intervencije ili na specifičnu matricu u malteru. Uzevši u obzir mogućnost da je neki vid intervencija izveden, može se pretpostaviti i da je

raslabljen bojeni sloj pretrpeo veći gubitak tom prilikom. Na ovakav stav navode i prisutne ogoljene površine koje odaju utisak da je slikana scena u nekom trenutku bila prebrisana ili da je bila nekontrolisano hemijski tretirana.

Zidna slika je očišćena od premaza mehaničkim putem, upotrebom hirurških skalpela i višab sunđera. Ostavljena su dva segmenta na obodu scene na kojima su ostali svi zatečeni premazi kako bi se mogli uzeti uzorci za fizičko-hemijsko ispitivanje. Konsolidacija je izvedena upotrebom slabijeg rastvora konsolidanta na polimernoj bazi, sukcesivno, prateći jednu za drugom očišćenu površinu kako bi se umanjilo štetno dejstvo naglog izlaganja atmosferskim uticajima. Po završenom čišćenju, ponovljen je proces konsolidacije, čime je zidna slika sačuvana od dalje degradacije.

Slikana dekoracija. Pod kulom zvonika, a nad ulaznim delom hrama stoji krstasti svod. Svod krasi tri kamena medaljona sa floralnim motivom. Centralni je nešto bogatijih latica u odnosu na dva bočna medaljona koji su vrlo srodni pomenutim medaljonima sa krstastih svodova i lukova unutar hrama. Kameni medaljoni su bili premazani, blede obojenim, ružičastim krečnim premazom. Osim medaljona postoje i dva kamena otvora za užad koja pokreću zvono. Na zidnim površinama svoda prostirali su se premazi različitih tonova koji su u velikoj meri bili podljudspani i rastrešeni. Na pojedinim mestima proces propadanja je dosegao dublje u strukturu zida, najverovatnije uzrokovan atmosferskim uticajima. Kameni medaljoni i otvori za užad su očišćeni, a oštećenja na njima su popunjena. Nedostajući delovi rekonstruisani su sa težnjom da se ne naruši, vremenom nastala rustičnost. Na zidnim površinama su nađene pozicije gde su premazi očuvaniji kako bi se raščlanili slojevi i prikazao prvi, odnosno, originalni bojeni sloj. Ispod dva sloja krečnih premaza nalazio se dubok plavi ton srodan tonu pozadine u kupoli, pod kojim je postojao samo malter. Bilo je potrebno očistiti zone u kojima se malter osipao, konsolidovati ih i popuniti novim krečnim malterom. Na pripremljenim površinama sa najvećom pažnjom izveden je delimično retuš najstarije pronađenog bojenog sloja pri čemu se vodilo računa da se ispoštuju svi nalazi.

Uz konzervatorsko-restauratorske radove u crkvi izvedeni su radovi na elektro-instalacijama i montaži rasvete. Boja novih rasvetnih

Sl. 28 | Pogled na krstasti svod zvonika, nakon radova

tela je bela, centralna rasvetna tela u crkvi postavljena su na postojeće zatege koje su obojene u belu boju. Spoljašnjost crkve osvetljenja je sa zemlje, venaca i iz niša parapeta prozora. Upravljanje rasvetom vrši se iz razvodnog ormara ispod galerije, iz oltara i konaka. Sanirana je gromobranska instalacija i izvršena su potrebna kontrolna merenja. Veći deo novopostavljenih audio-elemenata je mobilan. Mašinske instalacije grejanja i hlađenja izvedene su nevidljivo postavljanjem razvoda i fan coil jedinica uz unutrašnju stranu parapeta galerije.

Izvedenim konzervatorskim radovima na Velikoj crkvi Uspenja Bogorodice postignuto je u punoj meri jedinstvo, odnosno izvorna povezanost spoljašnjosti i unutrašnjosti crkve. Izvorna povezanost najviše se ogleda kroz zidanje fasada i obradu površina u enterijeru kao i kroz ostatke slikanih dekoracija na luneti iznad ulaza u crkvu i slikanu dekoraciju u kupoli i tamburu crkve.

U narednom periodu predstoje radovi na kamenom podu, duboreznom pozlaćenom ikonostasu, galeriji i gornjim delovima zvonika. Završetkom ovih radova bio bi zaokružen proces obnove i očuvanja Velike crkve Uspenja Bogorodice Manastira Savina. Obnovljena crkva, očuvani i obnovljeni elementi kako arhitektonski tako i slikani omogućiće da se doživi autentično duhovno i kulturno nasleđe kroz lepotu ovog jedinstvenog spomenika kulture.

Uzimajući u obzir vreme građenja crkve i činjenicu da krajem XIX veka na teritoriji Boke radi slikar Ivan Volarić sa Krka, dalja istraživanja a posebno istraživanja manastirske arhive treba usmeriti ka eventualnom pronalasku ugovora ili zapisa o angažovanju slikara Ivana Volarića na izvođenju slikanih dekoracija u crkvi. Dodatno treba istražiti i proučiti cvetne kamene rozete u crkvi i zvoniku i njihovu funkciju u vezi sa kačenjem, spuštanjem i podizanjem velikog broja kandila.